

Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры старообрядчества (первый период) // История СССР.— 1988. — №1. — С. 97.

17. Протестантизм в России // Христианство. Энциклопедический словарь. — М., 1995. — Т.2. — С. 406 — 411.

18. Краснобаев Б.И., Черная Л.А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII века. — МГУ., 1987. — Ч.2. — С. 307.

19. Вплив протестантизму на духовне життя української церковної еліти було помічено ще в XVI столітті. — Див.: Потульніцький В. Інтелектуальні впливи заходу на українське духовне життя української еліти в XVI — XVIII ст. // Київська старовина. — 2001. — №2. — С. 3.

20. Шульгин В.С. Религия и церковь // Очерки русской культуры XVII века. — МГУ., 1979. — С. 301.

21. Ключевский В.О. Курс русской истории // Ключевский В.О. Сочинения. — М., 1988. — Т.3. — С. 270.

22. Огієнко І.І. Українська церква. — Київ, 1993. — Т.1-2. — С. 227.

23. Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России (Историческая традиция правового регулирования) // Советское государство и право. — 1991. — №3. — С.160 — 173.

24. Курс церковнославянского языка // Литературная учеба. — 1991. — №1. — С. 182.

25. Е.Н. Бирукова и И.Н. Бируков Предисловие // Псалтырь. Новый перевод. — Литературная учеба. — 1994. — №1. — С.4 — 5.

26. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — К., 1998. — Т.І. — С. 243.

27. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. — К., 1996. — С. 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашевич Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії України й Росії XVIII століття, методологія й теорія історії.

УДК 930.1:94(477) «166/168» (045)

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII ст.

Олена ЛУКАШОВА (Маріуполь)

У статті досліджуються особливості поглядів істориків XVIII ст.: Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, О.І. Рігельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновського, С. Мишецького та автора "Історії Русів" щодо постаті кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Аналізується ставлення цих авторів до політичної та військової діяльності видатного козака. Акцентується увага на тому, що праці істориків XVIII ст. є важливим внеском у подальшому дослідженні особистості І. Сірка в історіографії.

Ключові слова: кошовий отаман, Запорозька Січ, історіографія, концепції істориків.

В статье исследуются особенности взглядов историков XVIII ст.: Самовидца, Г. Грабянки, С. Величко, О.И. Ригельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновского, С. Мышецкого и автора "Истории Руссов" на личность кошевого атамана Войска Запорожского Ивана Сирка. Анализируется отношение этих авторов к политической и военной деятельности

выдающегося казака. Акцентируется внимание на том, что работы историков XVIII ст. являются важным взносом в дальнейшее исследование личности Ивана Сирко в историографии.

Ключевые слова: кошевой атаман, Запорожская Сечь, историография, концепции историков.

Views peculiarities of XVII century historians such as Samovidits, G. Grabyanka, S. Velichko, O.I. Rigelman, V.G. Ruban, P. Simonovsky, S. Mushetsky and the author of "Russov History" in regard to Cossack's ataman of Zaporozhian Armii Ivan Sirko are investigated in the article. The authors' attitude to political and military activities of the prominent Cossack is also analysed. The attention is accented to the fact that works of XVIII c. historians are an important contribution in the further investigation of I. Sirko as personality in historiography.

Keywords: Cossacks' ataman Zaporozhskaya Sech, historiography, historians' conceptions

В українській та російській історіографії важливе місце посідає постать кошового Івана Сірка. Його життя і боротьба проти турецько-татарських загарбників певною мірою висловлювалася істориками XVIII ст. Це був дуже важливий період становлення української та російської історичної науки. Він багатий рядом нових літописно-історичних творів, які започаткували способи до осмислення історичних подій і явищ і які часто ґрунтувалися на хроніках, щоденниках, літописах, свідченнях очевидців подій Хмельниччини та Руїни.

Оцінки щодо діяльності Івана Сірка, дані істориками цього періоду становлять великий науковий інтерес. Це питання недостатньо досліджене в історичній літературі. Загальні наукові розвідки присвячені проблемам історіографії України XVIII ст. належать таким ученим, як В. Іконніков [6], Д. Дорошенко [5], М. Марченко [14], Я. Калакура [9], І. Колесник [10]. Існує багато досліджень, присвячених саме творчій діяльності істориків XVIII ст. Необхідно визначити таких учених, як О. Левицький [11], О. Прицак [19], П. Сас [23], С. Заремба [7]. Певною мірою питання висвітлення постаті кошового отамана Івана Сірка в контексті подій в Україні в період війни Богдана Хмельницького та Руїни в українській і російській історіографії XVIII ст. розглядали такі дослідники козаччини, як О. Апанович [1], Я. Дзира [3;4], В. Соболев [25], В. Шевчук [26;27]. Спеціальні дослідження, які присвячені постаті Івана Сірка і в яких аналізуються дослідження істориків XVIII ст. щодо постаті знаменитого кошового належать Д. Яворницькому [28], Ю. Мицику [16], В. Маслійчуку [15].

Метою статті є вивчення особистості кошового, отамана Івана Сірка на основі аналізу праць українських і російських істориків XVIII ст. З цією метою розглянуто наукову спадщину Самовидця [13], Григорія Грабянки [12], Самійла Величка [22], П. Симоновського [24], В. Рубана [21], "Історії Русів" [8], Ф. Міллера [17], О. Рігельмана [20], С. Мишецького [18]. Кожен із зазначених дослідників намагався дати свою оцінку постаті кошового Івана Сірка.

Доба Хмельниччини й викликане нею небувале піднесення національної енергії й духового життя знайшла розкриття в особливій категорії історичних творів – козацьких літописах, які йдуть від другої половини XVII ст. [5, с. 23]. Найбільш характерними зразками "козацького літописання", а разом із тим дуже важливими працями з обсягу старої української історіографії є літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, в яких приділяється увага висвітленню життя й діяльності славетного кошового Івана Сірка.

У літописі Самовидця згадується, насамперед, військова діяльність Івана Сірка, але в контексті міжусобних війн, які велися у той час в Україні. За словами автора, Іван Сірко – сильний воїн. Самовидець симпатизував Івану Сірку, підкреслював його хоробрість: "На Запорожжю кошовий Іван Сірко, ватаг сильний, помер". Дослідник О. Левицький у своїй вступній статті до літопису писав, що: "Самовидець у судженнях про історичних осіб, діяльності яких він стосується в своєму літописі, надзвичайно скупий на похвали. Можна вказати тільки двох осіб,

про яких літописець висловлюється з деякою похвалою – це Сомко й Запорізький кошовий Іван Сірко. Обох він хвалить за особисті відвагу й військову доблесть. Останнього він нагороджує почесним ім'ям “ватаг сильний” [11, с. 71]. Характеризуючи військову нещадність кошового, Самовидець писав: “Где прийшовши Іван Сірко усе тоє пожаковали с козаками”. Автор неодноразово згадував, що Сірко дуже любив татар поганяти, повоювати з ними. Це підтверджується такими висловлюваннями літописця: “Сірко з козаками на татар ходив, где давши бой, казаки орду зламали, и мусіл хан уступати”. Самовидець не дає власної оцінки Сірку, він лише згадує про нього, описуючи деякі його військові походи.

Як і Самовидець, Григорій Грабянка у своєму літописі теж тільки описує дії кошового отамана й не дає власної оцінки його вчинкам. Але ж у його творі з'являються деякі інші факти діяльності кошового. Так, наприклад, він констатує, що 1673 року “кошовий запорізький Сірко з козаками та калмиками несподівано напав на Крим, а потім на Білгородщину і наробив там чимало шкоди”, а 1675 року, “Дорошенко замирився із запорожцями та з їхнім кошовим Сірком і вони обоє присягли на підданство царській величності”.

Як Самовидець і Григорій Грабянка, Самійло Величко теж визначне місце відводив подіям визвольної війни українського народу в часи Богдана Хмельницького та Руїни. У літописі автором наведено багато цікавих фактів, які характеризують життя й діяльність кошового Івана Сірка. Так, приділено увагу політичній та військовій діяльності кошового отамана в період Руїни, який став часом серйозних випробувань для українського народу. С. Величко показував І. Сірка далекоглядним, досвідченим, авторитетним козаком, який мав особисте бачення на політичне становище в Україні, яке дуже часто суперечило політиці гетьманів, хоч і виражало настрої і бажання більшості запорожців. Можна сказати, що С. Величко створив ідеальний образ видатного запорізького воєначальника, відважного воїна, який заслужено прославився перемогами над турками й татарами.

У літописі Самійло Величко навів багато листів кошового, які адресовані гетьманам. У цих листах кошовий отаман явно висловлював невдоволення політикою наступників Б. Хмельницького. На підставі наведеного листування І. Сірка з гетьманами і досить яскраво описаних подій і походів кошового ми можемо скласти достатню картину того, як уявляв постать кошового отамана автор літопису. Ці уявлення літописця не завжди групувалися на реальних історичних фактах.

У своєму творі С. Величко акцентував увагу на авторитетності кошового отамана, на тому, що думки й наміри кошового розділяло все Запорозьке військо й не тільки розділяло, а й готове було відстоювати. С. Величко характеризував Івана Сірка як людину, котра не визнавала незаслужене гетьманство та гетьманство, одержане за спорідненістю, вважаючи, що таку посаду треба отримати, якщо не військовим авторитетом, так повагою серед народу, виділяв далекоглядність і досвідченість кошового як політика й військового діяча. Уперше саме в С. Величка описаний історичний факт зустрічі Івана Сірка з майбутнім гетьманом Мазепою і яким у своїх працях користувалися й користуються багато істориків.

Велику увагу літописець приділяв висвітленню питань щодо зв'язків кошового отамана з Туреччиною, його походів проти бусурманів. Отже, він першим з літописців описав найбільш кровопролитний напад турків на Запорозьку Січ 1675 р., де показав талант Сірка як полководця, досвідченого воєначальника, козацького ватажка, просто сміливу людину, одержиму ідеєю помсти за вітчизну й народ. Як справедливого воїна, справжнього лицаря, характеризують І. Сірка такі слова, подані в літописі: “Не гадали ми, низове Запорозьке військо, заходити у велику неприязнь і війну з вашою ханською милістю і з усією Кримською державою, коли б не побачили до того початку від вас, що його учинив минулої зими ваша ханська милість. Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неповаги, як від людей, які займаються рицарським промислом і люблять заховати в собі правду, через це й не мали належної обережності й готовності дати відсіч тож і ми, прикладом давніх предків і братів наших, мусили подбати, око за око віддячити і помститися вашій ханській милості і всій Кримській державі за свою зневагу й

образу, але явно, не таємно, по-рицарському, і не так, як ви вчинили з нами” [13, с. 193]. Як і Самовидець, С. Величко у своєму творі наводив дату смерті славетного отамана. Але, крім того, із літопису ми дізнаємося про місце поховання кошового. Так, С. Величко писав: “Того ж літа, 1 серпня, приставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славетний кошовий отаман Іван Сірко” [22, с. 265].

Петро Симоновський у своїй праці “Короткий опис про козацький малоросійський народ” згадував про Івана Сірка, коли той ворогував з гетьманом І. Виговським. Він писав, що Ю. Хмельницький з Кошовим Запорозьким Іваном Сірком благополучно опанували Чигирин. Новим фактом, наданим П. Симоновським до біографії кошового було те, що, в Чигирині перебувала на той момент жінка І. Виговського, яку Ю. Хмельницький і Іван Сірко заслали до чоловіка, котрий утік до Польщі. Потім автор згадував про кошового вже в стосунках з гетьманом І. Брюховецьким. У цей час, писав П. Симоновський, Сірко ходив із Запорозжцями, калмиками під Белгород “для розорення татарських сіл, але там його сильно атакували Махновський з поляками й татарами” [24], після чого він вимушений був повернутися в Малоросію. Тобто П. Симоновський указував на невдалий сірковий похід, яких були одиниці. Взагалі Івану Сірку даний не позитивний, а ймовірніше негативний образ кошового.

Увага легендарному кошовому приділена і в праці історика Василя Григоровича Рубана. 1777 р. видана “Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изгнанием настоящего образа тамошняго правления и с приобщением списка прежде бывших гетьманов, генеральных старшин, полковников и иерархов”. У своїй праці В.Г. Рубан констатував, що в 1664 року “кошовий Запорозької Січі Сірко малоросійське місто Чигирин доставав, але не взяв” [21, с. 86]. А 1673 року, за свідченням В.Г. Рубана, Іван Сірко воював проти Кримського ханства. У цьому творі ми вперше дізнаємося про те, що поряд із запорожцями воювали калмики: “Сірко із запорожцями й калмиками вперше в Криму, а потім у Білгородщині великі пограбування зробив” [21, с. 115].

У традиціях так званих козацьких літописів, користуючись ними, доповнюючи переказ власними спогадами, а подекуди – документами, працював автор “Історії Русів”. У своїй праці він із захопленням розповідав про початки козацтва, його боротьбу із зовнішніми агресорами. У цьому контексті постаті Івана Сірка приділяється ціла оповідь. Не можна не помітити того захоплення легендарним героєм, яке відчував сам літописець: “Сірко був людиною дивовижною і рідких прикмет щодо хоробрості, заповзятливості та всіх військових успіхів; і при достатньому числі війська легко міг зробитися Тамерланом або Чингизханом, себто великим завойовником” [8, с. 225]. Він характеризував Івана Сірка як відважного воїна, охоронця рідної землі, котрий не спускав татарам образ і завжди відповідав їм за нашістю. Зазначав, що татари вважали його за великого чарівника й називали руським шайтаном. Так автор “Історії Русів” описував його військовий хист: “Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким неправедної війни. Баталії в нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв” [8, с. 226]. Літописець обходив багато моментів з біографії Сірка, описаних, наприклад, у Самійла Величка, як-от: напад яничарів на Січ, відповідь кошового на підступну акцію султана війною на Крим, вирублення ясиру й смерть славетного отамана. Проте в нього є розповідь про справедливість Сірка, який був такий не лише до співвітчизників.

Певною мірою постать Івана Сірка розглядалася і в працях російських істориків XVIII ст., які поряд з викладом історії Росії приділяли значну увагу історії Малоросії. Так, відомий російський історіограф німецького походження Ф. Міллер у своїй праці “Історичний твір про Малоросію і малоросіян” указував на деякі епізоди з біографії кошового, які теж дають можливість проаналізувати діяльність цієї непересічної особистості: отже, про похід на Аккерман 1673 р., де запорожці “многое разорение чинили, и собрав довольно добычи, возвратились” [17], про те, що на початку 70-х років 17 ст. Іван Сірко “в самое то время от Короля Гетманом наречен был” [17]; про співпрацю гетьмана П. Дорошенка та кошового й про їхню присягу на підданство російському государю; про зустріч кошового Сірка з

майбутнім гетьмана Мазепою, коли Мазепа, виконуючи доручення Дорошенка “послан был от Дорошенка в Турцию для призыву их в помощь” [17]. Ці дрібні, здавалося б епізоди, указують на активну політичну позицію невтомого отамана.

Свої оцінки щодо постаті кошового висловив російський історик Олександр Іванович Рігельман. Він не приділяв особливої уваги питанням щодо життя й діяльності кошового, але згадав про нього тоді, коли досліджував обставини смерті Юрія Хмельницького. О.І. Рігельман піддавав сумніву твердження про причетність Івана Сірка до загибелі Ю. Хмельницького. Автор говорив, що І. Сірко не міг бути причетним до загибелі Ю. Хмельницького, оскільки помер 1680 р., а гетьмана було страчено в Кам'янці-Подільському 1685 р. за наказом турецького уряду [20].

Нові цікаві факти подав нам у своїй праці князь Семен Іванович Мишецький, який перебував з 1736 по 1740 рр. на Запорозькій Січі, та записував від запорожців різні відомості про їхнє життя й побут. Не оминув увагою він й особистість Івана Сірка. Так, запорожці розповідали, що той 1697 року (помилка в даті: Сірко на цей час помер), коли турки хотіли місто Київ атакувати, зі своїми силами стояв на сторожі нижче порогів. Ще Мишецький писав, що Сірко в них “из всех славный был кошевой; уже и по смерти оного по морю мертвого его пять лет для славы и счастья запорожцы важивали, понеже был славен и турки весьма имени его баивались. Когда на войну и с мертвым еживали, то всегда им счастье бывало” [18]. Цей новий, досі ніким не визначений факт в біографії кошового, свідчить про великий авторитет запорозького отамана, про повагу до нього як досвідченого талановитого полководця.

Отже, як ми бачимо, уже на початку становлення української та російської історіографії постать Івана Сірка привертала до себе увагу істориків XVIII ст. Вони зробили вагомий внесок у дослідження постаті кошового Івана Сірка. Незважаючи на те, що Сірко з'являвся в працях істориків цього періоду лише епізодично, але кожен з них однаковою мірою (від простої констатації дій кошового до аналізу характеру та вчинків отамана) розкривали образ легендарного козака, інтерпретуючи його вчинки не лише з позиції власного світобачення, а й у контексті внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в країні. Передусім, історики XVIII ст. назавжди утвердили героїчний образ кошового отамана, визначили його місце в історії України. Дослідникам цього періоду вдалося залишити цінний спадок щодо дослідження постаті Івана Сірка. Вони збагатили наукову думку першим фактичним матеріалом стосовно життя й діяльності легендарного кошового. Їхній творчий доробок спонукав подальших дослідників до критичного аналізу набутих знань. Тому висвітленню постаті кошового отамана Івана Сірка в історіографії XIX ст. і буде присвячена наступна стаття автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России / Д.Н. Бантиш-Каменский. – К., 1993. – С. 238.
3. Дзира І.Я. Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі / І.Я. Дзира // УІЖ 1966.–№ 6. –С. 155–159.
4. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30–80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І.Я. Дзира. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – 567 с.
5. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Дорошенко Д. І. – К.: Вища школа, 1996 – 323 с.
6. Иконников В.С. Опыт русской историографии /В.С. Иконников. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1892–1908.
7. Заремба С.З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величко / С.З. Заремба // Український історичний журнал. – 1974. –№ 8. –С. 98–104.
8. Історія русів. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
9. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004–496 с.
10. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

11. Левицкий О.И. Опыт исследования о летописи Самовидца / О.И. Левицкий // Летопись Самовидца. – К., 1878.
12. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
13. Літопис Самовидця. – Київ: “Наукова думка”, 1971. — 208 с.
14. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М.І. Марченко. – К.: Київський ун-т, 1959. – 256 с.
15. Маслійчук В.Л. Altera patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні / В.Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 60 с.
16. Мицик Ю. А. Іван Сірко / Ю.А. Мицик. – К.: Видавний дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
17. Миллер Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846 / Ф. Миллер // <http://litopys.org.ua/>
18. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.И. Мышецкий. – Одесса, 1852 // <http://litopys.org.ua/>
19. Прицак О. Доба військових канцеляристів / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
20. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. — 768 с.
21. Рубан В. Краткая летопись Малыя России / В. Рубан. – СПб.: Тип. Х.Ф. Клена, 1977
22. Самійло Величко. Літопис. У 2-х т., Т. 2 / За ред. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
23. Сас П.М. Історія України у висвітленні О.І. Рігельмана / П.М. Сас В.О. Щербак // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. — 768 с.
24. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. Симоновский. – М.: Университетская типография 1847 // <http://litopys.org.ua/symon/sym.htm>
25. Соболев В. А. Літопис Самійло Величка як явище українського літературного бароко / В.А. Соболев. – Донецьк: МП Отечество, 1996. – 336 с.
26. Шевчук В. О. Самійло Величко та його літопис / В.О. Шевчук // Самійло Величко. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
27. Шевчук В. О. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” / В.О. Шевчук // Історія Русів. – К., 1991.
28. Яворницький Д. І. Іван Сірко, славетний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків / Д.І. Яворницький. – Дніпро: Промінь, 1990. – 190 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашова Олена Василівна – аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Наукові інтереси: висвітлення постаті кошового отамана війська Запорізького Івана Сірка в історіографії.

УДК 930.1(477) “1941–1944”

РУХ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х – 60-х рр.

Дмитро НЕФЬОДОВ (Миколаїв)

В статті досліджується радянська історіографія рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.) крізь призму аналізу праць другої половини 50-х – 60-х рр.